

LA FESTA DELS BOUS A DÉNIA. ELS BOUS A LA MAR

Vicent Balaguer Bisquert¹

RESUM: La festa del bou forma part de la tradició festiva deniera des de temps històrics. A partir del segle XX es succeïren places de bous i toreros locals. La festa dels Bous a la Mar va nàixer a Dénia, de manera documentada a partir de l'any 1926 i es convertí en una forma de jugar amb el bou més divertida i sense perill per a l'animal.

PARAULES CLAU: Dénia-Bous a la Mar, bous, places de bous, toreros

Jugar amb el bou ha estat una pràctica antiquíssima per tot arreu de la geografia valenciana, i continua essent avui un dels més importants protagonismes de les festes dels nostres pobles. Pràcticament no s'entén que la festa taurina deixi d'acudir alguna vegada en les programacions festives on resulta habitual la seua pràctica, almenys en el seu caràcter popular, és a dir, els bous de carrer (el corre-bou). Pel que respecta a Dénia ha tingut una constant i variada presència al llarg de la història. Intentarem fer aquí un repàs, en un principi com a introducció al naixement d'una variant molt peculiar de la festa taurina al nostre poble: els anomenats Bous a la Mar. I ho volem fer per deixar ben definida aquesta pràctica en els moments en que hem entrat en una certa confusió, a partir d'unes informacions aparegudes pel 2007 on, d'una manera poc seriosa, s'especulava datant la seua aparició per la segona dècada del segle XIX, manifestant «cuando el puerto de Dénia estaba siendo objeto de la construcción del muelle pesquero, lo que facilitaba el desarrollo de esta nueva modalidad». Ni una cosa

¹ L'autor d'aquest article va nàixer a l'1 de desembre de 1929, i, de sempre, ha viscut personalment en aquest món dels Bous a la Mar. Ja d'adolescent intentava participar, especialment a l'àrea de la mar, fugint de la vigilància del seu pare. Continua intervenint cada any en aquesta festivals taurins deniers i, fins i tot, hagué de viure algun revolconet sense conseqüències. Damunt fou durant els anys seixanta part de l'organització dels Bous a la Mar, formant part de la Penya Cultural i Esportiva Dianense, encarregada de l'organització d'aquesta modalitat popular de la festa..

ni l'altra es produiria en eixa data, sinó un segle després, és a dir, pels anys vint del segle XX. I què passa ara? Que algunes altres persones han utilitzat eixa cita per a fer comentaris sobre els nostres Bous a la Mar. Tot el que vaig a manifestar ara és el resultat de molt de temps d'haver esporgat la informació que apareix, bàsicament, a l'Arxiu Municipal de Dénia i en altres papers, en comentaris de tercers i en la meua experiència al llarg de bastants anys d'haver participat, en temps més moderns, en l'organització de les activitats dels nostres Bous a la Mar, com a membre de la desapareguda «Penya Esportiva i cultural Dianense», allà pels anys seixanta. I també per la meua afició «torera» en aquesta variant nostra i d'altres populars més, durant molt de temps.

1. Antecedents històrics

En un principi pensàvem que el fet taurí més antic de Dénia era el que cita Roc Chabàs en el primer volum de *El Archivo*, on parla dels primers dies de «toros reales» coneguts a Dénia, que tingueren lloc, segons ell, del 20 al 22 d'octubre de 1749. Després, les informacions procedents del llibre del Consell de Dénia, portaren més arrere les primeres referències taurines fins el 25 de juliol de 1609:¹

«a la Sala de Sant Roc i proposat pel clavari de la Sanch de Nostre Senyor»: «que lo dilluns sia corro de bous a la plasa de dita vila que per ço acorden si es fara cadafal per als oficials, governador, justícia, jurats y consellers y per consellers y per als demés oficials. Fonch acordat quel-s jurats que fasen fer un cadafal com es acostumat y als demes oficials y que done colació de confitura com se acostuma en semblant ocasions que es fa corro de bous en la vila». També pel setembre de 1618, en el llibre dels albarans de pagament del Consell de Dénia², també se celebrava la «Festa dels fadrins», amb un corro de bous i el 15 i 16 d'agost de 1623 hi ha referència en el mateix llibre de manaments de la celebració d'un corro de bous de la festa dels fadrins en el qual es fa un engraellat».

¹ Arxiu Municipal de Dénia, en avant AMD. Llibre de Consell de l'any 1609.

² AMD llibre albarans, 1618, Sig 322.

³ AMD .Llibres registres d'entrades de documents i Llibres registres d'eixides de documtns, dels anys : 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1869, 1886, 1888, 1907, 1912, 1913, 1919, 1920.

2. S. XIX. Bous al carrer. La primera placeta

Deixant a banda aquestes cites antigues farem memòria d'unes activitats de bous al carrer que, majoritàriament, se celebraven al barri marítim per les festes de Sant Antoni, Sant Pere i la Santíssima Sang.

La font documental que hem utilitzat són els Registre d'Entrades i Eixides de Documents que es conserven a l'Arxiu Municipal de Dénia³. Especialment es refereixen a les peticions dirigides al

governador civil demanant els permisos oportuns. En aquests escrits es solia fer referència a les activitats taurines que se celebraven «desde tiempo inmemorial». Com a mostra citarem les peticions a partir dels anys seixanta del segle XIX.:

La primera referència que trobem és la relacionada amb la festa de Sant Antoni del mes de juny de 1860 on es parla d'un ferit lleu «en la corrida de novillos del arrabal del Mar». Era un individu de la tripulació dels guardacostes *Africano*.

L'any següent, el 1861, per les festes de la Santíssima Sang, es tramitava una instància de Francisco Soler demanant permís per a «tres corridas de novillos». En aquells moments no existia cap plaça estable, per la qual cosa calia suposar que es tractava d'un corro de bous de carrer del barri de Baix la Mar.

El mes de maig de 1862 se li donava curs al governador civil una petició amb el text següent:

«Las mayoresas de la función que anualmente se celebra en el arrabal del mar de esta ciudad, en la festividad de San Antonio de Padua desean dar tres tardes de novillos según costumbre inmemorial en las calles cerradas de dicho arrabal. Y como esta diversión gratuita no se puede hacer sin la autorización de V.S. lo pongo en su conocimiento por si tiene a bien concederles dicha licencia. D.G...».

El 3 de juny d'aquell any enviaven una instància del veí Vicente Catalá, al Governador, sol·licitant autorització per a donar «tres corridas de novillos». Relacionat amb això, el 6 de juliol d'aquell 1862 es dirigia un ofici a l'Administració General d'Hisenda d'Alacant, acompanyant l'alta de matrícula industrial de Dénia referida al citat Catalá amb el concepte de «corridas de novillos con un toro de muerte en cada tarde».

El 24 d'abril de 1863 es dirigia un ofici al Governador dient:

«Las mayoresas de Sant Antoni, Arrabal del Mar, quieren dar tres tardes de novillos, según costumbre inmemorial en las calles cerradas de dicho arrabal».

El 31 de maig d'aquell any l'Ajuntament dirigia un escrit al Governador demanant permís per a «corridas de bueyes de carretas», el costum de celebrar en les festes de la Santíssima Sang, Sant Antoni i altres en els carrers designats, sempre tenint tancats els cantons. Sembla que existien dificultats en la concessió davant una circular del mes de maig de 1861, a la qual contestaven des de l'Ajuntament defensant la tradició dels corros de bous de carrer. Per això eixa «moderació» definitiva dels braus com «corridas de bueyes de carretas», etc.

El 18 de maig de 1864 la Corporació dirigia un ofici al governador civil repetint la història dels costums «inmemoriales» de solemnitzar les festes públiques i «aún muchos domingos por la tarde con vaquillas y bueyes de labor que se corren en calles o

plazas cerradas oportunamente, previo el asentimiento de las calles o plazas que se cierran». I així moltes més. La pràctica dels bous de carrer estava ben arrelada, principalment en les festes indicades i en algun diumenge, com manifestaven les autoritats locals.

El 12 de juliol de 1869 la Corporació dirigia un escrit a la màxima autoritat provincial informant-li que en eixe moment, a les 6 i mitja de la vesprada, estant fent-se «una corrida de toros en la calle del Cop, uno de estos ha cogido al niño Asencio Roselló, hijo de Juan y de Rosa, ocasionándole una herida en la cara. Inmediatamente ha sido conducido al hospital de mi orden, y asistido por el facultativo titular, D. Juan Antonio Muñoz». L'Alcaldia estava obligada a mantenir l'ordre i a informar qualsevol incidència en eixa camp, com resulta lògic.

Existeix una etapa de manca de registres o altres documents relacionats en aquest tema entre el citat 1869 i el 1874. Precisament aquest mateix any es procedia a la inauguració d'una placeta que va manar construir el veí Ricardo Romany i Cardona en terrenys de la seua propietat situats en la zona del Saladar, cap a finals del carrer Diana. L'acte el celebraven amb unes corregudes els dies 9, 10 i 11 de juliol d'aquell 1874, per les festes de la Santíssima Sang. També se'n donarien per la Fira de Tots Sants d'aquest mateix any altres noves corregudes de jònecs. El recinte estava fet de fusta, bàsicament, a més de certa obra de mamposteria, i aconseguiria l'autorització després de la inspecció dels mestres d'obres de Dènia i Xàbia. Així anaven les coses, alternant algunes festes taurines en places estables, poques, amb els bous al carrer.

El 8 de juliol de 1886 apareix la referència d'un escrit dirigit al Jutge de 1ª Instància informant-li de les cornades produïdes a un oficial d'un dels batallons militars. S'havien organitzat els corros de carrer amb unes vaques embolades, per als quals havien demanat el corresponent permís governatiu, que repetien ara, segurament amb la voluntat de deixar ben salvades les seues responsabilitats davant la mort del militar. També l'any següent es demanà permís per a tres dies al carrer tancat de la placeta de Sant Antoni de Baix la Mar, en la festa d'aquest sant. I unes altres per a la Santíssima Sang i per a la Fira de Tots Sants, demanant la presència de la Guàrdia Civil.

Pel 1888 informaven al governador civil que no existia a Dènia cap plaça de caràcter estable, la qual cosa confirma que continuaven organitzant-se els bous de carrer. No hem pogut trobar cap referència d'algun recinte més o menys estable, com el citat de 1874, propietat de Ricardo Romany, que desapareixeria sense saber quan. Aquella instal·lació hauria de tenir caràcter recreatiu per a la burgesia local, sense possibilitat de negoci. Cal pensar que les actuacions de bous al carrer trobaven bastants dificultats pel fet que, de tant en tant, es produïen alguns accidents, fins i tot mortals com els que abans hem citat.

Al marge d'aquestes actuacions de bous al carrer que hem citat, sabem que a La Xara i Jesús Pobre també s'organitzaven –i s'organitzen encara– els seus corros durant les festes d'aquestes poblacions. El mateix s'ha fet durant molts anys, majoritàriament per les dècades dels quaranta als seixanta del segle passat, al barri de la Pedrera, per les festes de Sant Pere i dins el conjunt d'activitats: danses, partides de pilota, vetllades musicals, pirotècnia i celebracions religioses, etc.

El 14 de maig de 1907, el veí Antonio Santacreu demanava autorització per a construir una plaça estable a més de 3 metres de la línia fèrria Dénia-Carcaixent –no existia encara l'altra d'Alacant-. Hem de pensar que aquest va ser el projecte que s'inaugurava el 1919, per les festes de la Santíssima Sang, amb ramaderia de Samuel Hermanos. Les accions eren de 25 pessetes, però aquesta societat es dissolia el 1914, per dificultats, amb les obres ja iniciades. La plaça, situada a la partida Almendral, tenia un aforament de 2.500 a 3.000 espectadors. Mentre es rematava l'obra anirien organitzant-se en ella algunes activitats taurines. Com la muntada per les festes de la Santíssima Sang per Ramón Baldó Company, el 1909: una correguda de vaquetes. I per la Fira de l'any següent, els dies 20, 27 i 31 d'octubre, i el 3 de novembre. També tenim notícies de quatre corregudes pel desembre de 1912, que muntava com a empresari Francisco Llobell Cardona. Per la Fira de 1913 es lidiaren 6 jonegades entre elles una de caràcter benèfic amb la participació d'alguns joves de la «bona societat», que es «lluïren» amb 6 joneguets. Existia un bon ambient taurí entre la burgesia que, en definitiva, haurien de potenciar la festa. Continuarien algunes corregudes o festivals més en aquell recinte. I a finals de la dècada apareix la figura de Pau Reig, president, empresari i *alma mater* d'aquesta plaça.

El 3 d'octubre de 1912 l'Ajuntament enviava al governador civil les certificacions acreditatives de tenir la plaça les condicions de seguretat exigibles, així com les de l'Inspector de Sanitat de disposar el muntatge de servei sanitari. I una altra del coneixement dels bous, expedida del subdelegat de Veterinària. L'Alcaldia es comprometia a no permetre prendre part en la lídia altres persones més fora dels toreros del cartell que figuraven en el programa referit a les corregudes de jònecs que anaven a organitzar-se a la referida plaça nova els dies 13, 20, 25, 27, 28, 29 i 31 d'octubre, i el 3 de novembre. També, a més de suspendre alguna correguda, pel mal temps, l'empresari de la plaça, Francisco Llobell Cardona, muntaria quatre espectacles taurins més pel mes de desembre. La plaça es trobava encara per acabar, però reunia, provisionalment, les condicions que acreditaven els certificats referits, i anaven organitzant festivals.

El 1913, per la Fira de Tots Sants, organitzaren varies jonegades, amb el compromís de no permetre la intervenció de cap espontani

fora dels cartells. Entre aquestes activitats en varen organitzar unes sol·licitades per diversos joves de la «bona societat» deniera, que intervindrien personalment, amb caràcter benèfic i un poquet per a presumir davant les jovenetes de la seua classe social. Es tractava de lidiar 6 joneguets, no massa perillosos. Alguna intervenció més hi hauria pel desembre d'aquell any, però no molt rellevant. I altres pel mes de maig de l'any següent. I per la Fira del mateix any, on intervingueren, entre altres, Finito Chico i Chatín.

Els Registres d'Eixida de Documents de l'Ajuntament de Dénia presenten un buit de sol·licituds taurines dirigides al governador civil, que haurem de suposar per manca d'activitats al llarg d'uns pocs anys, fins que pel setembre de 1919 apareix ja la figura del esmentat Pau Reig Vergara, *Pauet el Cartero*, propietari de la citada plaça de bous i element dinamitzador de les seues activitats, el qual demanà permís per a la lídia el dia 14, de 5 jònecs, amb la mort d'un, el quint, pel matador Juan Traverso, *Puedeser*, amb el «sobresaliente» Antonio Salvador, el popular denier *Motet*. La quadrilla estava formada per Andrés Soler, *Chinito*; Alberto, *Carreterito*; Cayetano Lurde, *Mellaíto* i el denier Miguel Gisbert, *Pollo*, que era el popular Poll. Per la Fira d'aquest 1919, li eren autoritzades en aquella plaça, a Salvador Tarrasó Fornés unes corregudes de jònecs i de vedells.

El 24 de març de 1920 Pau Reig, com a empresari de la nova plaça, demanava permís per a una jonegada el 4 d'abril, amb la participació d'artistes famosos com Charlot, Llapissera y sus botones. Organitzaren també un jonegada per al 2 de maig i una jonegada econòmica per al dia 16, a més d'una altra titulada Cómico-humorista, que tant agradava al personal, per al 13 de juny. La plaça de bous entrà en crisi, i ja ens arriba el permís municipal per autoritzat a Pau Reig, *Pauet el Cartero*, una edificació en terrenys seus de la partida Almendral. Es tracta del gran solar on va tenir ubicada la plaça de bous, que ell va parcel·lant per a recuperar les fortes inversions en aquell recinte, que hem de suposar havia acabat la seua vida taurina.. Allí, a poc a poc, es varen anar construint els nous carrers Llibertat, Pau i Independència, coneguts durant molt de temps, com el barri de la plaça de bous.

3. Dénia, 1926. Naixement de la festa taurina dels Bous a la Mar

L'any 1926, apareixen per primera vegada en el Registre d'Eixides de Documents⁴ de l'Ajuntament de Dénia les primeres cites referides a una plaça muntada a l'esplanada del port, amb el certificat de SOLIDESA, per a la pràctica d'unes corregudes de vaquetes embolades. És a dir, que desapareixen les activitats de bous al carrer que, fins aquells moments, havien tingut lloc, segons els

⁴ AMD Registre d'Eixides, 19 de juny de 1926.

documents citats, en els carrers del barri mariner pròxim al moll pesquer, ara en construcció.

No hem pogut saber com havia nascut la idea d'organitzar els nostres Bous a la Mar. Potser, com he sentit dit a alguna persona més major, que per l'incident d'algun joneguet que, escapant-se dels carrers pròxims al moll pesquer en construcció, hagué acabat llançant-se a la mar. En un principi allò era una platja, la platja del Raset, que no podia facilitar la pràctica del Bous a la Mar, perquè no es tracta de correr els bous per la platja, la gràcia és fer caure a la vaqueta a l'aigua i per això cal un moll portuari amb desnivell i un bon toll d'aigua. Pel que hem pogut investigar, Dénia serà el primer indret en aparèixer aquesta nova modalitat taurina popular. Més tard es farien també a Xàbia i Benicarló.

Efectivament, **el 19 de juny de 1926, data del que considerem documentat els Bous a la Mar**, s'havia demanat permís al governador civil per a la festa taurina durant els dies 30 de juny i 1, 2, 6, 8, 9 i 10 de juliol de 1926. L'Alcaldia es dirigia a José Fullana, metge municipal, informant-li que havent de celebrar-se a Dénia «corridas de vaquillas emboladas» els dies que hem citat, haurien de tenir preparat a l'Hospital els medicaments i instrumental necessari per atendre qualsevol accident desgraciat que pogués ocórrer. El mateix comunicat el dirigia als altres metges municipals Manuel Muñoz i Manuel Lattur. Per altra banda es demanava al comandant de la Guàrdia Civil que enviaren una parella a l'esplanada del port, i que es preparare el certificat de solidesa de la plaça instal·lada allí: com hem dit, **la primera plaça per a la pràctica dels Bous a la Mar**.

La placeta que allí s'instal·lava, que he conegut des de xiquet i a través dels documents, no tenia un caràcter estable total, però sí les garanties de seguretat exigibles des del Ministeri de la Governació, molt estrictes en aquesta matèria. Per a la seua construcció, encara que tenia un caràcter temporal, s'utilitzaven troncs i taulons de fusta, que amarraven amb sogalls de manera ferma i segura. Formava un rectangle en la zona del port pesquer, de manera que un lateral estava situat paral·lel a la mar i arrimat a la paret de les antigues Drassanes. Allí s'ubicaven habitualment les rateres ficant els taulons, les gallegues,⁵ en vertical per a refugi de les investides del brau. En altres dos laterals, verticals a la mar, la disposició de les fustes es feia en sentit horitzontal permetent la protecció dels participants en la festa penjant-se dels taulons o troncs i escapar de l'investida de la bèstia escalant per damunt dels garrots. Una altra alternativa per als toreros. Però l'espai idoni per a defensa de l'animal –com resulta fàcil d'endevinar– és la pròpia mar, el quart lateral, el més eficaç refugi de les investides i allò que li dona singularitat a la nostra festa de Bous a la Mar. A més dels participants en aquestes cerimònies taurines, que van ocupant i movent-se per les zones on es troben més a gust, a aquesta plaça de bous desmuntable se li dedicà les zones baixes, entre les rateres, etc., i compartides amb altres participants més passius, a més de les altes que formen el cadafal amb banquets que proporcionen millor comoditats i visió de la festa.

En un principi tot estava muntat amb fusta procedent de les empreses locals que les facilitaven a l'Ajuntament, de manera gratuïta. També es feia ús d'alguna roda de carro per tapar espais. Darrere d'un lateral i pròxim a la mar es muntava un corral petit, al costat d'un accés a l'aigua pel qual es procedia al retorn de l'animal que hagués caigut –per voluntat pròpia o per alguna acció dels participants en la correguda-. Això facilitava l'acció, amb la col·laboració habitual d'un home amb un botet de rem, que, amb una corda, enllaçava l'animal i sense massa esforços ni cap tortura el conduïa per a tornar al corral i a la lídia.

En els primers temps molta gent procurava instal·lar-se dins la mar damunt de diverses embarcacions i fins i tot damunt d'una draga que estava al port per fer alguns treballs portuaris. Formava part de la festa eixa notable expectació, afegida i gratuïta, perquè donava peu a cert joc que els joves «toreros» practicaven, de tant en tant, entre els espais lliures que deixaven d'un bou a l'altre. El que solia fer-se era agafar un bon impuls i llançar-se dins l'aigua per tal d'intentar banyar algunes jovenetes, o no tant, que es trobaren dalt d'alguna embarcació. Altra tradició era també fer objecte a tercers d'alguna remullada vestits –com més «elegants», millor– era un motiu afegit de divertiment. De fet existia una espècie de regla per al qual qui estigués en el recinte, en el temps del joc amb el bou, amb roba de festa s'exposava al remull. I resultava motiu d'alegria agarrar o simular

⁵ Gallegues és el nom habitual que s'utilitzava per a referir-se als taulons, ja que la fusta per a les serradores que treballaven els envasos per a eis fruits es portava de Galícia.

agarrar-lo, les xiques, en un principi no hi participaven activament, i tirar al personatge amb bona vestimenta a la mar, provocant la rialla més divertida. Érem prou bandarres en aquells moments, però ningú se'n adonava per eixa pràctica. Allò era una tradició dels nostres Bous a la Mar, i calia que fos respectada. Jo recorde, a finals dels anys quaranta, haver vist una vegada arribar al cim d'aquesta acció: Es va produir quan uns veïns agarraren al contramestre de Marina, senyor Perles, que anava abillat amb l'uniforme de gala, tot de blanc i amb una gorra de plat, segurament perquè es tractaria de diumenge o de la festa de la Santíssima Sang, No li valgueren les seues protestes perquè acabà, per l'esforç de tots, caient en braços de Neptú, ben remullat, amb l'aldarull que es formava perquè allò era un desacatament a l'autoritat. No sé com acabaria aquell joc, que jo, encara un adolescent i sense capacitat legal per a llançar-me «al ruedo», ho vaig veure de dalt del cadafal. Aquest joc era molt practicable en aquells moments de la postguerra. Al crit de: el que no vullga pols que no vaja a l'era!, s'anaven a cercar a la gent que es trobés ben vestida dins el recinte en els moments sense bous, els quals acabaven dins l'aigua. S'entenia que qui anava prop de la mar entrava en el joc del bou, perquè els demés o es ficaven a la protecció de les rateres o anaven amb «traje de luces», és a dir, amb roba vella o amb alguna disfressa. La sortida de cada bou o vaqueta, pel temps de la postguerra era habitualment anunciada amb e toc de la corneta de Colauet, el pregoner de l'Ajuntament, encarregat també d'emetre els bàndols oficials de la Corporació pels carrers i places de Dénia, durant bastants anys.

El ramat per a la festa venia de diversos ramaders d'Ondara, Pedreguer, Xaló... També d'uns que pasturaven pels Racons de Pego. Això ens resulta difícil de precisar. Com actuació especial, pels anys quaranta/cinquanta contractaren vaquetes del Puig, que eren diguem-ne més «marineres», que no li tenien por a la mar i donaven millor joc, encara que costava més cara la seua contractació. De manera excepcional i en varies etapes algun ramat venia per la vora de la mar, per la zona de Les Marines, quan el turisme encara no tenia tan gran assentament.

Després del que estimem va ser la primera intervenció del que acabaria anomenant-se Bous a la Mar, pel 1926, se'n feren altres intervencions, també per les festes de la Santíssima Sang, que empalmaven amb les de Sant Antoni i Sant Pere, els dies 30 de juny, 1, 2, 3, 4 i 5 de juliol. L'any següent, per les mateixes dates, repetirien els Bous a la Mar. Un any després autoritzaven Francisco Catalá per a les mateixes actuacions els dies 30 de juny i 1, 2, i 3 de juliol, amb la condició que les vaquetes foren mortes a estoc. Ens sembla un espectacle mixt, segurament afectat per les severes disposicions en aquesta matèria.

Disposem d'un exemplar de la revista Estampa, del 26 de

novembre de 1929, 2ª època, número 98, on l'autor del text, F. Martínez-Corbalán, mostra la seua sorpresa davant una actuació dels Bous a la Mar –havia de referir-se als de les festes d'aquell estiu-, i està molt ben il·lustrat amb fotografies diverses de l'espectacle. Ho titula com «Una corrida de toros en el agua». Diu, entre altres coses: «Toreros en salazón, toros verdaderamente pasados por agua, absurda y humorística corrida anfibia, única en el mundo. Asombrosa corrida peliculera, digna de ser filmada en una terraza de Hollywood. Aunque el mejor terreno sería las cataratas del Niágara».

Per aquell mateix any apareix una petició al governador civil, que li dirigia el veí Juan Avargues Pérez sol·licitant permís per a la Fira de Tots Sants, per a unes actuacions que havia de muntar en una plaça portàtil: una jonegada econòmica el dia 3 de novembre, una correguda de bous el dia 10, una xarlotada amb jònecs el 17 de novembre i una jonegada el dia 8 de desembre del citat 1929. del citat 1929.

Paral·lelament havien aparegut dos bons aficionats amb voluntat professional de convertir-se en matadors de bous: Ivars Perles i Ivarito. Aquest últim havia donat peu a la creació de la Penya Ivarito, amb molts seguidors, molts d'ells de la burgesia local, que, pel mes de març de 1927, havien enviat al governador civil el reglament d'aquella societat per la seua aprovació. L'any 1929, el veí Salvador Ivars Gilabert organitzava en aquell recinte provisional una jonegada en la que suposem intervindria també ell, el 28 de desembre del mateix 1929. Es tractava del ja aleshores famós torero Ivarito, natural de la Xara, quan ja era un professional amb actuacions a la plaça d'Ondara, Xàbia, Gandia, Alacant, Barcelona i Madrid, fins que pel 1931 decidia anar-se'n a Colòmbia on continuà la seua professió i, sembla segons es diu, que arribà a prendre l'alternativa i moure's en diverses activitats taurines, com a representant o ramader.

Pel 1931 arribava a la Corporació un telegrama del Ministeri de la Governació, amb dat del 30 d'agost, recordant una antiga Llei Orgànica de 5 de febrer de 1908, que limitava les corregudes de bous per a celebrar-se única i exclusivament en places estables, permanents: « que se prohíba bajo inmediata destitución la celebración de capeas en plazas y calles de las poblaciones o de corridas de toros en locales que no reúnan las condiciones marcadas». Per una banda, açò, i per altra les dificultats econòmiques i de tot tipus que comportava la seua organització, va provocar una escassa continuïtat; els nostres Bous a la Mar quedaven en suspens.

Pel 1932 s'autoritzava el veí Antonio Bertomeu Bisquert l'organització d'un esdeveniment de corregudes de jònecs, per als dies 29 i 30 de juny, i 2 i 3 de juliol, sols a càrrec dels toreros Francisco Rodríguez, *Niño de la Alhambra*, i Antonio Morales, els quals acreditaven la

Revista Estampa, 26 de novembre de 1929. 2ª època, núm. 98 A.M.D. Fons Casimiro Sendra.

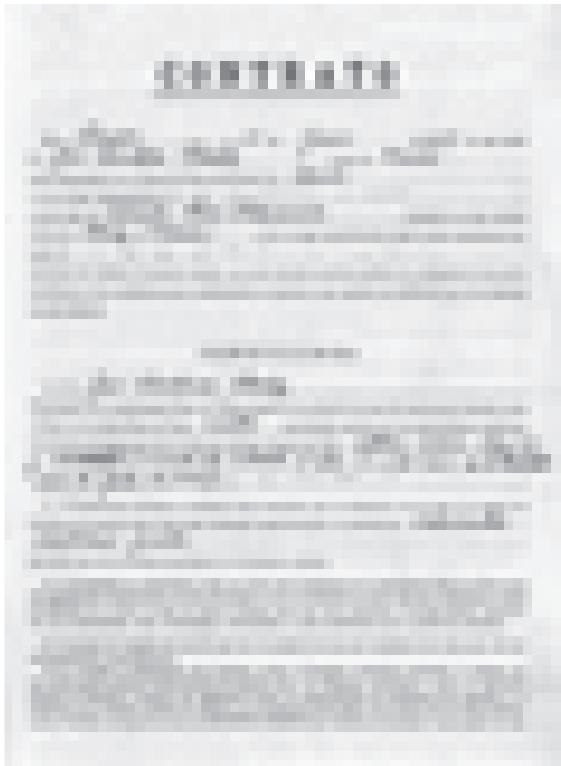
seua professionalitat. La plaça suposem que era una que havia d'estar ubicada a un solar del final del carrer Diana, on ja en anteriors etapes se n'havien muntat algunes altres i que, pel temps de la postguerra també s'usaria per a alguna festa taurina.

4. Recuperació i continuïtat. La darrera plaça estable

Els temps de la II República i els del període bèl·lic, junt al record governatiu de la prohibició legal de l'espectacle, aparcaren aquestes activitats. Però, ja a partir dels anys quaranta, una vegada superats els traumes inicials de la postguerra, tornà la seua pràctica, a poc a poc. Pels llibres de festes dels anys quaranta sabem de la festa dels Bous a la Mar d'aquella etapa. A l'Arxiu Municipal de Dénia no apareix cap paper referit als anys del 1939 al 1942. Pel 1943 anunci en l'actuació de «los elementos de la fiesta del mar. Estilo Pamplona. Marqués de Campo y Puerto». Pel 1944, foren substituïts per l'actuació al carrer Campo, després de l'entrada a l'estil Pamplona. No disposem de cap document que parle d'aquesta festa i ens hem de basar especulant amb la nostra memòria de la participació en eixa correguda especial. Pel 1945 el llibret de festes diu: «grandes fiestas

en el puerto a cargo de los elementos (els bous)». El 1946: «elementos del mar estilo Pamplona». No existeix el llibre del 1947, però sí el de 1948, on expresen «elementos de las fiestas del mar». I el més documentat es refereix al 1949, que citen «los elementos del mar».

A l'Arxiu Municipal existeix un contracte, subscrit el 15 de juny de 1949 per José Cardona Ibáñez, com a empresari, i Vicente Peris Plasencia, de Puig

(València), com a ramader de «reses braves». Parla dels espectacles taurins que s'han de celebrar durant els dies 14, 15, 16 i 17 del mes de juliol de 1949, amb l'entrada el dia 13 a les 5 de la tarda. L'empresari hauria d'abonar al ramader 825 pessetes, per cadascuna de les corregudes que figuren en aquell contracte; sense incloure els drets del contracte, que havien de ser abonats per separat. També sorgeixen altres activitats taurines populars, com ara la descrita del carrer Campo, pel 1944, i alguna altra al carrer Pare Pere, per la Santíssima Sang o en modestes placetes portàtils.

El qui feia d'empresari, conegut popularment com «Bossos», era un jove d'uns 20 anys, amic meu. «Xirri», un denier veí de «Bossos», treballava com a pastor de les vaquetes del Puig i pensem que per l'amistat amb el nostre «empresari», facilitaria les gestions amb la popular ramaderia, molt acreditada i la signatura del document. El 4 de novembre de 1945 el governador civil, segons el Registre d'Entrades de documents, autoritza Salvador Tortosa celebrar un festival còmic- taurino-musical, a les 4 de la vesprada a la plaça de bous. Suposem que hauria de ser a la muntada per a «los elementos».

L'any 1950, després del control de seguretat per uns tècnics, a la mateixa placeta desmuntable, de caràcter popular, donaren unes actuacions de Bous a la Mar, els dies 13 i 14 de juliol. No hem trobat cap cita d'altres actuacions de les nostres peculiars característiques, però sí d'altres de jonegades en diversos solars de la ciutat, concretament un de l'industrial José Gualde, per aquesta etapa dels cinquanta, amb un festival en el que actuaren uns populars aficionats locals: Vicente Sentí i Visantico Ferrer. Aquest últim era una autèntica enciclopèdia de l'art de Cúchares, un gran apassionat d'aquest món de la tauromàquia, sempre present, també en el protocol de les activitats taurines de la darrera plaça estable, inaugurada el 7 de juliol de 1954. Estava feta de fusta, acuradament i de bona estètica, construïda per Paco Gil, *el Xabiero*, que donà pas a interessants actuacions de joves matadors, algun dels quals acabarien professionalitzant-se. Actuaren all, entre altres, Vicente Blau, *el Tino*; Francisco Barrios, *el Turia*; Pacorro; Fernando Ruzafa; Fernando Losilla, *el Espontáneo*, José Luis Ortiz, *el Estudiante*; Luis Segura; Manolo Martín; el colombià Miguel Cárseñas; César Faraco; Jaime Malaver, *el Príncipe Gitano*; Enrique i Antonio Vera o els germans Pepe i Juan Bienvenida. Alguns d'ells ja consagrats, en alguna festa campera. A més d'aquests actuaren alguns aficionats locals i comarcals, com Vicente Gavilá, d'Ondara; Francisco Llorens, *Niño de la Jara*; i Sebastián Pino, Vicente Sentí i Visantico Ferrer, de Dénia. També es se celebraren espectacles còmic-taurino-musicals amb Don Quién, Polet en Cantinflas, la banda de l'Empastre, Chaplin en los ruedos –del valencià Arévalo, després conegut com còmic en la televisió i els escenaris, etc.

Els nostres Bous a la Mar entren en una etapa de descans a partir

de les activitats presents en aquest darrer recinte taurí, i es restabliren en desaparèixer la plaça citada, cap a finals dels anys cinquanta. Pel 1957 s'organitza una altra actuació dels Bous a la Mar, repetint la seua entrada de del carrer Pare Pere, passant per la glorieta del País Valencià, carrer Campo fins el recinte portuari.. Pel 1961 s'utilitza la placeta portàtil, sense rateres i el propi ramat del popular Paquito Esplá, torero i empresari, que explotava aquella instal·lació. Aquest era un professional del bou , pare dels que es convertirien en una saga de matadors de bous amb el seu cognom.

A partir d'aquesta etapa la Penya Cultural i Esportiva Dianense se'n feia càrrec de l'organització, sense interrupció dels Bous a la Mar, però ja instal·lant-ho en placetes portàtils d'infraestructura metàl·lica amb millors condicions totals. A partir de 1963 es traslladen les instal·lacions a la zona actual, uns metres més amunt de les Drassanes., sotmès a les reformes portuàries. Cap a finals del seixanta la Penya desapareix, però la nostra festa taurina, sempre amb el patrocini de l'Ajuntament, a pres cos i continua endavant, amb el contracte de places metàl·liques de millors condicions, sempre a juliol, per les festes de la Santíssima Sang.

La darrera placeta, també de caràcter portàtil, naix pel 1992, essent regidor de festes Paco Carrió Company, i alcalde-president Sebastià Garcia Mut. És de propietat municipal, que es va muntant i desmuntant per a cada ocasió, fins ara per la Festa Major a la Santíssima Sang. Té millors condicions i un major aforament, però encara resulta insuficient en alguns moments degut a l'atractiu que la nostra festa dels antics «elementos» –ja de fa molts anys amb la

denominació correcta i popular de Bous a la Mar- ve exercint sobre tot tipus d'espectadors.

Diverses penyes locals venen col·laborant en el desenvolupament d'aquesta activitat. Entre aquests grups de deniers que animen amb xarangues i diverses accions, és just destacar Pep Guardiola, que durant de més de 20 anys ha anat fent-se càrrec de la responsabilitat de bona part de la seua organització. L'any 1993 per iniciativa de Paco Carrió Company, aleshores regidor de Turisme de l'Ajuntament de Dénia, sent alcalde Sebastià García i Mut, i amb la col·laboració de diversos sectors i d'altres veïns, entre els que es troba l'autor d'aquestes notes, es va aconseguir la declaració dels Bous a la Mar com a **Festa d'Interès Turístic Nacional**.

5. La festa actual i el nom: *Bous a la Mar*

Les característiques d'aquesta festa taurina han canviat ben poc des dels seus orígens. En la vestimenta d'ara val tot, des dels pantalons vaquers, els banyadors, fins algunes disfresses, cosa que potencien les nombroses penyes nascudes en temps més moderns, que animen l'entrada dels bous pel carrer Campo –millor dit, les entrades, que atrauen molta gent-. Les embarcacions que abans omplien la dàrsena per a veure de prop les incidències, han disminuït bastant en la mesura que el creixement de la plaça i les llotges permeten també la millor col·locació dels espectadors.

La singularitat dels nostres Bous a la Mar ha cridat l'atenció a molts nivells, donant pas a la creació de bastants reportatges en diversos programes, com *Mundo insólito* i altres televisius o, dels que me'n recorde, la pel·lícula de l'any 1987, *Amanece como puedas*, d'Antoni Canet i es noticia segura tots els juliols en les diverses televisions.

Allò ben cert és que, per la documentació que hem citat, en part, podem afirmar considerem que els Bous a la Mar nasqueren es celebraven a Dénia pel 1926. Posteriorment sabem que la seua pràctica aparegué també a Xàbia i, sembla que més tard -farà uns 50 anys- a Benicarló, segons informes recollits d'aquella població castellonenca. A Xàbia es manifesten varies vegades a l'any; a Benicarló, per la segona quinzena d'agost, a les festes patronals.

En relació al nom cal dir que a tots els llocs que es fa aquesta festa s'han batejat com a Dénia: Bous a la Mar. Encara que al principi realment a Dénia el bous eren citats com «los elementos de la fiesta del mar».⁶ El nom que acabà sintetitzat a Dénia⁷ com «los elementos» era un eufemisme per «dissimular» la paraula bou, com una manera de suavitzar el perill de la festa ja que en aplicació de l'esmentada Llei Orgànica de 5 de febrer de 1908, tan sols es podien autoritzar activitats taurines en places estables.

⁶ AMD, Programa de Festes de la Santíssima Sang, 1943 i altres anys posteriors.

⁷ En altres poblacions pregueren altres noms com formigues, etc. el cas era no dir la paraula bou, encara que tots sabien de que es tractava.

En arribar la conquesta de les llibertats d'expressió, l'amic Josep Antoni Devesa, molt preocupat per la salvaguarda de la nostra llengua i cultura, ens va aconsellar al grup que, pels anys seixanta portàvem l'organització de la festa –la Peña Cultural i Esportiva Dianense– que divulgàrem l'expressió: *Bous a la Mar* que havia de ser la correcta. Això ho recorde jo, que em trobava entre aquella colla d'amics. I la decisió tingué bona resposta, com ho demostra l'ús que està fent-se per tot arreu d'un vocabulari inexistent en etapes anteriors d'abandó de la nostra llengua culta.

Els Bous a la Mar són una festa incruenta, on l'animal no rep cap maltractament. Jo l'entenc com un joc entre la bèstia i l'home –expressions neutres, sense limitacions de gènere, perquè actuen bous i vaquetes, i xics i algunes xiques a hores d'ara–. Amb el natural per als «toreros». I jo tinc la gosadia d'opinar que el brau s'ho passa molt bé en el joc, com ho fan altres animals domèstics. I opine també, com ho fan persones més enteses, que la supervivència d'aquesta raça de bou brau radica en el manteniment de la festa, que li dona sentit, que sense ella acabaria desapareixent. I amb ella la de bastants llocs de treball que ajuden la nostra economia. En un pla més romàntic penso que Dénia, sense la pràctica dels seus tradicionals Bous a la Mar perdria una gran part del seu atractiu en les festes de juliol, que atrauen per la seua ingenuïtat, pel contacte del brau amb els participants, ben acollits –a vegades junt a ell– per les aigües tranquil·les del nostre port..

L'any 1926 va nàixer a Dénia, la divertida festa taurina popular, diferent a tantes altres, dels Bous a la Mar i aquestes quatre ratlles m'agrada dedicar-les a les persones anònimes que varen parir aquesta idea tan noble i divertida. Bona finta taurina i bon capbussó «torero» per a tots i totes!

